

Бородіна О.М., д-р екон. наук
Інститут економічного прогнозування НАН України

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У СУЧАСНИХ АГРОЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Розглядаються сучасні особливості методологічної обґрунтованості результатів агроекономічних досліджень, відзначена провідна роль системного аналізу в дослідженні ключових факторів сільськогосподарського розвитку, наводиться приклад негативного впливу методологічної недосконалості досліджень на практичні результати.

Розвиток сучасної аграрної економічної науки, за оцінками провідних учених-аграрників, супроводжується недостатньою теоретичною й методологічною обґрунтованістю та кваліфікованістю агроекономічних досліджень. Це пояснюється низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких, зокрема, слід виділити бурхливість змін у політичному та соціально-економічному устрої України, певну відірваність вітчизняної науки від світової економічної думки, економічної та сільськогосподарської освіти, недостатню відпрацьованість нових методологічних підходів до вивчення й узагальнення особливостей сучасного економічного життя, відсутність нової загальновизнаної методологічної основи наукових досліджень.

За загальноприйнятим визначенням, методологія наукових досліджень – це вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання і найбільш виважені й доцільні шляхи розв'язання наукової проблеми. Методологія досліджень, як правило, спирається на певну теорію або, принаймні, теоретичну концепцію. Безсумнівно, вона залежить від досліджуваного об'єкта. Чим складнішим за структурою є об'єкт дослідження, тим різноманітнішою й обґрунтованішою має бути сукупність методів його вивчення, а підвищення рівня теоретичних і методологічних досліджень вимагає зосередження зусиль не тільки на результатах наукових розробок, а й на способах і методах їх одержання.

"Методологія агроекономічних досліджень – це система принципів, положень, методів і моделей аналізу або прогнозування розвитку економічних процесів і об'єктів агропромислового комплексу, сільського господарства, сільської місцевості" [1, с. 7].

Сучасна вітчизняна економіка належить до розряду нестабільних, перехідних, притаманних постсоціалістичним країнам. Обґрунтованої теоретичної концепції перехідної економіки у світовому економічному доробку немає, од-

нак вона вкрай необхідна, зокрема з метою забезпечення методологічного прогресу в дослідженні аграрного сектора.

Неабиякий негативний вплив мають також неефективні методи організації агроекономічних досліджень і особливо – забезпечення достовірною статистичною інформацією аграрного та соціального спрямування, яка б відбивала сучасні тенденції розвитку аграрної економіки, сільської місцевості й села. Гострий дефіцит фінансових ресурсів не дає змоги проводити прикладні дослідження на місцях, здійснювати координацію наукових розробок на різних рівнях та в регіонах, забезпечити постійний обмін науково-технічною інформацією та результатами досліджень.

Теорія й методологія досліджень не існують і не розвиваються відокремлено, оскільки мають, передусім, соціальну спрямованість. Наше суспільство, втративши колишній ідеологічний стрижень та відмовившись від головної мети – побудови комунізму, не визначилося з новою ідеологічною доктриною. Стара економічна теорія і стара методологія як система розпалися. Ринкова економіка, навіть в її сучасній, далекій від ідеалу формі, в якій вона існує в Україні, диктує свої вимоги до теорії та методології досліджень. Чіткої цілеспрямованості наукового пошуку основної ланки, що зв'язує і напрямки цього пошуку, і суспільну ідеологію, поки що немає. Існує неоднозначність щодо визначення типу суспільства, яке буде Україна, мети, якої вона прагне досягти, та орієнтації в економічному й соціальному розвитку. У сукупності це негативно позначається на теорії та методології агроекономічних досліджень.

Разом з тим вже зараз необхідно визначити загальні критерії, за якими можна ідентифікувати відповідність об'єкта досліджень його вихідним методологічним принципам. На нашу думку, такими критеріями слід вважати: накопичення наукових знань про досліджуване явище; переконливий науковий результат, який реально можна використовувати на практиці; можливість проведення об'єктивної оцінки результатів дослідження; спрямованість на розвиток і збагачення застосовуваної методології та її доступність у використанні іншими дослідниками; оволодіння теоретичною основою дослідження, здатність правильно оцінити ступінь її адекватності досліджуваному об'єкту.

У сучасній методологічній базі аграрної науки можна виділити кілька найсуттєвіших особливостей, які пов'язані зі змінами в суспільно-економічному житті країни й характеризують нові підходи до наукового пізнання.

По-перше, це міжгалузевий підхід, що характеризується намаганням поєднати в процесі досліджень економічні, історичні, політологічні, соціологічні, морально-етичні й інші аспекти, тенденції та напрямки розвитку аграрного сектора економіки.

По-друге, комплексне оволодіння різноманітними прийомами й методами досліджень. Недостатність і неповна достовірність офіційної статистич-

ної інформації спонукають до використання в обґрунтуванні результатів досліджень методів проведення опитувань населення, керівників різних рівнів, працівників сільськогосподарських підприємств, власників майнових паїв і земельних ділянок, що потребує кваліфікованого оволодіння прийомами репрезентативної вибірки опитуваного контингенту, правильної постановки питань, технологіями проведення опитувань й обробки даних, знання місцевих умов, демографічних особливостей.

По-третє, підвищення ролі інтуїції дослідника у процесі наукової діяльності. Загальні труднощі з інформаційним забезпеченням наукових досліджень, адекватною їх координацією й обміном результатами спонукають дослідників до використання документованих матеріалів, статистичної інформації та інших інформаційних джерел в органічному поєднанні з особистим практичним досвідом і власним відчуттям, що поглиблює суб'єктивність одержаних результатів.

По-четверте, чільне місце в методологічному забезпеченні досліджень посідає системний аналіз. Більшість дослідників визнає важливість системного підходу й основних принципів цього методологічного напрямку, однак у ряді випадків це не підтверджується реальною організаційно-науковою діяльністю та її результатами. Очевидним є той факт, що згадування або використання системних термінів ще не є системним дослідженням, навіть тоді, коли об'єкт дійсно може бути розглянутий як система.

Необхідність системності в дослідженні сутності нових явищ у відродженні й розвитку сільського господарства та села в Україні зумовлена, з одного боку, надзвичайно розвинутою у часи існування централізованої планової системи диференціацією та спеціалізацією наукових знань і досліджень, а з іншого – радикальними змінами й трансформаціями, що відбулись у процесі здійснення аграрної реформи за останні десять років.

Системний підхід як методологія наукового пізнання не дає безпосередньо нових знань, а пропонує нові системні виміри, нові параметри дійсності. Ситуація, що склалася в економічному й суспільному житті України, вимагає від сучасної науки переходу до аналізу своїх об'єктів дослідження як систем.

Системний підхід зумовлений основними особливостями сучасного рівня розвитку країни, відродженням специфічної соціальної ролі людини у становленні нового демократичного соціально-економічного устрою, в центрі якого постає інтерес людини. Ця обставина характеризує соціальну спрямованість наукового пізнання, фокусує його на створенні децентралізованих демократичних систем використання обмежених ресурсів з найбільшою народногосподарською ефективністю.

Головне в системному підході – це своєрідне бачення об'єкта дослідження, своєрідна технологія, орієнтація на такі критерії, як цілісність, органі-

зація, взаємодія, синергетичний ефект. Останній визначається виявленням "нової продуктивної сили або якісно нових джерел розвитку підвищення ефективності діяльності в результаті поєднання окремих частин, елементів, факторів в єдину систему за рахунок так званого системного ефекту (емерджентності)" [2, с. 359]. Емерджентність є найпереконливішим проявом цілісності системи, тобто наявності у неї властивостей, не притаманних окремому її елементу, що розглядається поза системою. Виникнення між елементами систем синергетичних зв'язків, які збільшують загальний ефект порівняно із сумою ефектів від окремо взятих елементів системи, що діють незалежно, є надзвичайно важливим явищем, яке потрібно враховувати при дослідженні й моделюванні соціально-економічних систем у сільській місцевості.

Спроможність процесів і явищ створювати системи, уявлення про системний характер явищ і процесів, наявність систем, системної побудови та форм її пізнання одержала назву системності. Тобто поняття системності відображає одну з найважливіших рис дійсності: спроможність вступати в такі відносини, в результаті яких утворюються нові якості, не притаманні вихідним компонентам даних відносин. Системність – це якість об'єктивного світу, яка не залежить від того, що людина думає про системність. Наші системні уявлення – лише відбиток системності об'єктивного світу. А системність дослідження передбачає розгляд насамперед об'єкта дослідження як системи.

Будь-яка система, наприклад, атом, живий організм, суспільство, не сконструйована людиною для розв'язання певних проблем, що постали перед нею в процесі життєдіяльності. Наукове пізнання не конструювало систем, виходячи з усвідомлення проблемної ситуації, а вивчало реально існуючі системи і відобразило їх буття у відповідних поняттях, категоріях, теоріях. Справа в тому, що системність природної або соціально-економічної дійсності настільки складна, що, досліджуючи її, не можна обмежуватись використанням таких загальноприйнятих методів дослідження, як статистичний аналіз, економічний аналіз, експеримент тощо. Тільки застосовуючи системний підхід, можна інтегрувати окремі різнопланові проблеми, звести їх до спільного знаменника і за рахунок цього подати ряд проблем як єдину проблему, хоч і дуже складну, але всеохоплюючу.

Це відбувається тому, що системний підхід дає змогу знайти єдину інтегративну основу (якість), на якій будується система. Остання включає і перетворює відповідно до власних стандартів ряд об'єктів, процесів та явищ, які, на перший погляд, не пов'язані між собою.

Варто зазначити, що в науковій літературі проблеми системності досить досконало опрацьовані. Однак, за твердженням відомого російського вченого С.Б.Огнівцева, ще й тепер загальна теорія систем перебуває на стадії становлення. В ній уже визначено до 60 загальнонаукових системних законів, а також понад 70 загальних правил і принципів, справедливих для систем до-

вільної природи. Перенесення цих закономірностей у сферу аграрної економіки – складне завдання, яке у свою чергу вимагає окремого ґрунтового дослідження [див. 1, с. 12].

Існує ряд визначень поняття "система". Найбільш поширеним є визначення системи як комплексу взаємодіючих елементів. На початку 80-х років минулого століття відомий радянський вчений, член-кореспондент АН СРСР В.Г.Афанасьєв назвав його надто широким, оскільки воно включає у систему різномірні комплекси, властивості яких зводяться до простої суми властивостей його складових. Проте вони не є цілісними, а лише простими комплексними системами, тому що в результаті взаємозв'язків тут не виникає якісно нових (інтегративних, цілісних) властивостей [3, с. 47–48]. Такий підхід можна назвати комплексним, а не системним. Комплексність і системність не є тотожними поняттями. Комплексність – тільки одна з граней системності. Системність – це вищий ступінь комплексності, тому що завдяки системності досліджень виявляється нова інтегративна якість.

Цілісна система чітко виявляє нові інтегративні властивості, які окремим складовим не характерні. Це властиво будь-якій цілісній системі, якою є, наприклад, молекула, клітина, живий організм, суспільство і т. ін. Кожна з цих цілісних систем має нову якість, яка не зводиться до властивостей чи суми властивостей її складових, кожна з них має визначені риси, не властиві її компонентам. Цілісна система є тим простором, в якому діють конкретні специфічні закономірності, це така система, в якій внутрішні зв'язки між компонентами є переважаючими відносно цих частин як таких, а також переважаючими стосовно зовнішнього впливу на них. Цілісна система активно впливає на компоненти, з яких вона формується, і перетворює їх відповідно до власної природи. У результаті вихідні компоненти зазнають помітних змін: нерідко втрачаються деякі старі властивості, характерні для них до входження в цілісну систему, інші властивості актуалізуються, набувають нових проявів, кількісним та якісним перетворенням піддаються і ті компоненти, що зберігаються.

Характерно, що всі ці зміни є не результатом втручання якихось зовнішніх сил, а наслідком внутрішньої взаємодії компонентів при входженні їх у систему. Природно, що за наявності такого тісного взаємозв'язку між цілісною системою та її компонентами включення або виключення компонентів приводить до помітних змін як системи в цілому, так і її частин. Взаємозв'язок компонентів системи і зв'язок їх із системою в цілому найбільш переконливо виявляється в живому організмі. Так, окремі частини цілого (тіла) лише у своєму зв'язку є людиною. Рука, відокремлена від тіла, лише за назвою рука. Відірвана від цілісного організму частина втрачає специфіку живого і перетворюється на мертвий предмет [4, с. 184]. У ході утворення цілісної системи не тільки виникає нова якість й змінюються властивості вихідних

компонентів, але часто за певних умов створюються і нові складові частини, які до цього були відсутні.

Таким чином, цілісну систему можна визначити як сукупність об'єктів, взаємодія яких зумовлює наявність нових інтегративних якостей, не властивих її частинам і компонентам, що її утворюють. У цьому насамперед і полягає відмінність цілісної системи від простої комплексної системи, сукупності її складових, властивості якої є простою сумою відповідних властивостей частин.

Інтегративні якості системи не завжди очевидні, а тим більше вимірювані, але вони є, і дослідник має відшукати й описати ці якості, використавши різноманітні наукові методи. Інтегративні властивості, якості цілісних систем – це якості, не виведені безпосередньо з відомих властивостей компонентів, часом не цілком доступні безпосередньому спостерігачеві й виміру, і це спричиняє істотні труднощі. Тому потрібні виявлення та кількісний опис загальних та особливих закономірностей виникнення цих властивостей у процесі функціонування і розвитку, наукове прогнозування тенденцій та наслідків прогресу.

У цілісній системі зв'язок між складовими настільки тісний та органічний, що зміна одних, тим більше – істотних, обов'язково спричиняє певну зміну інших, а часто – і системи в цілому. Наявність такого органічного зв'язку компонентів і зумовлює той факт, що в різноманітних процесах взаємодії із середовищем цілісна система виступає як щось єдине. Це пояснюється тим, що зв'язок компонентів цілісної системи набагато стійкіший, ніж зв'язок цієї системи або її окремих компонентів з іншими системами.

Цілісність об'єкта дослідження – найбільш стійка з його властивостей. Часом вона зберігається і тоді, коли відбуваються певні якісні зміни. Останні можуть бути, таким чином, безвідносними щодо збереження або знищення властивості цілісності. На відміну від цього, виникнення й руйнація властивості цілісності нерідко поєднані з глибокими якісними перетвореннями предмета. Це впливає з того, що цілісність, системність об'єкта дослідження – одна з найважливіших сторін його якісної визначеності.

Однак слід зазначити, що категорія якості – поняття ширше порівняно з категорією цілісності, оскільки якісна визначеність властива всім предметам і явищам, а властивість цілісності характерна не всьому існуючому. Властивість цілісності може виникнути на якомусь етапі і з певних причин зникнути, зруйнуватися. Інша справа – якість: вона властива не тільки будь-якому явищу чи процесу, а й кожному з них на усіх етапах існування.

У системному дослідженні сільського господарства певним ускладненням є статистично-економічний та техніко-технологічний підхід до його сприйняття і вивчення. Відсутнє адекватне розуміння того, що саме здійснення сільськогосподарської діяльності селянином у власному господарстві – це не

просто сукупність певних факторів виробництва, не механічне їх поєднання. Тут ціле – не просто сума частин. Це свого роду самостійний організм, що потребує допомоги у всіх його проявах: використанні землі, праці, матеріально-технічних ресурсів, підприємницькому хисті, інших природних і набутих властивостях людини, задоволенні її соціальних та духовних потреб.

Достатньо абстрагуватися від статистико-економічних зведень у галузі сільського господарства та перейти до конкретної практичної роботи в середовищі сільськогосподарських підприємств, фермерських й особистих селянських господарств, щоб переконатися: для усвідомлення суті сільського господарства необхідно досліджувати не тільки усереднені статистичні дані щодо посівних площ, поголів'я, урожайності, валового виробництва, прибутковості та коефіцієнти кореляційних зв'язків цих показників. Такі методологічні підходи характеризують, головним чином, не внутрішню будову селянського господарства як такого, а великі сукупності селянських господарств. Сучасні аграрні дослідження, як правило, посилаються на інформацію, що містить лише середні величини. "Оскільки кожне домашнє господарство має свої вподобання, а кожне підприємство має свою собівартість продукції, то плановикам потрібен величезний обсяг інформації, значно більший від того, який можна реально та швидко зібрати за найсприятливіших умов" [5, с. 342].

Для дослідження соціально-економічних процесів у розвитку вітчизняного аграрного сектора економіки в умовах сучасних кардинальних змін політичного, організаційно-правового й економічного устрою і глибоких аграрних перетворень необхідно насамперед виявити нові інтегративні якості системи господарювання на селі, що виявляються в організаційних ідеях, які зараз втілюються в життя у процесі становлення нових аграрних відносин у механізмах індивідуальних господарських організмів та їх природі. Механізми та природа господарюючих об'єктів є суб'єктивною єдністю раціональної економічної діяльності селянина і відповідних матеріально-речових факторів.

Ситуація настільки змінилась, що зрозуміти до кінця основи і природу факторів економічного зростання й ефективного економічного розвитку сільського господарства та сільської місцевості в сучасних умовах можна лише на ґрунті системного вивчення господарюючого суб'єкта в процесі його наукових досліджень як живого суб'єкта, що творить своє буття перш за все на основі людського впливу та бажання, а не усередненого об'єкта виробничо-господарської діяльності з певним набором техніки, технологій та сільськогосподарських угідь, як це було за часів централізовано-планової системи.

Важливо виявити та усвідомити системні, внутрішні та зовнішні причини поєднання факторів виробництва та здійснення господарської діяльності й особливо те, що головним носієм і причиною цієї діяльності є конкретна людина. Погляд на виробничо-господарську структуру як на живий суб'єкт господарювання, що під впливом людини безпосередньо здійснює виробничий

процес, дає змогу зрозуміти його постійну готовність до змін й адекватну реакцію на необхідність внутрішніх і зовнішніх перетворень.

Ігнорування цих та інших методологічних особливостей у системі агро-економічних досліджень призводить до того, що Україна, судячи з усього, буде використовувати найменш ефективну політику цінової підтримки сільськогосподарського господарства. Цей висновок ґрунтується на аналізі основних засад прийнятого Верховною Радою України в липні цього року Закону України "Про державну підтримку сільського господарства України". Існуюча практика здійснення державної підтримки сільського господарства та викладені у цьому Законі підходи свідчать про те, що в аграрній політиці України не вдається уникнути дорогих помилок, що їх здійснили інші країни. За результатами досліджень зарубіжних вчених важливість цінової підтримки сільського господарства в країнах-членах ЄС з початку 1990-х років постійно зменшується. За їх оцінками лише приблизно 40% платежів у рамках цінової підтримки доходять до сільськогосподарських товаровиробників і власників землі, решта 60% або марнуються, або переходять до посередників. Інші форми індивідуальної підтримки, зокрема прямі платежі, є більш ефективні, оскільки у 90% доходять до сільськогосподарських виробників [6, с. 266–267].

Останні дослідження у провідних країнах світу дають підстави переконатися в тому, що для розвитку сільськогосподарського виробництва необхідні не тільки земля, праця, матеріально-речовий і фінансовий капітал. Зараз ми знаємо, і це підтверджується наведеними економічними дослідженнями, що цього недостатньо, необхідно мати передусім відповідний людський капітал, втілений у певних знаннях, кваліфікації, мотиваціях і підприємницькому хисті людей. Людський капітал як особливий вид ресурсу – інтелектуальний людський ресурс, поряд із землею, насінням, добривами, енергоресурсами тощо, забезпечує продуктивну взаємодію землі, праці та капіталу. Наведені розрахунки переконливо доводять, що це найважливіший чинник, за яким визначається прибутковість і конкурентоспроможність господарювання в сучасних умовах.

"Спектр чинників, що формує соціальну базу економічного розвитку сільського господарства, досить широкий. Проте особливої уваги вимагають виробничі відносини, оскільки через їх трансформацію передбачається відродження продуктивних сил галузі. Тому головною дійовою особою у відродженні є селянство, якому належить провідне місце у продуктивних силах і яке реалізує виробничі відносини в процесі агровиробництва" [7, с. 12].

Дослідження ключових факторів розвитку сільської економіки як сукупності галузей матеріального виробництва та нематеріальної сфери на селі, з точки зору системності, являє собою метод практичного усвідомлення ролі людини, селянина як такого в цьому процесі в конкретних умовах сьогодення, а не у змодельованих умовах минулого чи майбутнього. Реалії сьогодення саме

такі: ключовим елементом економічного розвитку сільського господарства є селянин, його людський капітал (знання, творча енергія, кваліфікація, ринково-орієнтована поведінка), а всі інші елементи повинні його доповнювати.

Реформування відносин власності на селі та задіяння економічних чинників – надзвичайно важлива передумова стабільного розвитку сільського господарства й відродження українського села, але це тільки перший крок на цьому шляху. О.Могильний, обґрунтовуючи різні типи поведінки селян, що склалися за часів аграрних трансформацій, щодо їх продуктивної діяльності та здатності адаптуватися до мінливих умов господарювання робить висновок, що одним з головних чинників негативних соціально-економічних наслідків реформи на селі стала недооцінка рівня розвитку людського капіталу як основного виробничого ресурсу, вартість і значення якого зростає в умовах трансформацій [8, с. 7].

Звичайно, залежність економіки від розвитку та якісних змін людського капіталу не є простою лінійною залежністю. Існує ряд взаємопов'язаних чинників, що безпосередньо й опосередковано впливають на даний процес. Серед них – дії політиків, вплив органів державного господарського управління, взаємодія самих суб'єктів господарювання тощо. Стосовно цього колишній віце-президент Світового банку Дж.Стігліц зауважує, що увесь вигреш від вільної торгівлі, приватизації "й інших ринкових перетворень в економіці буде втрачено через рентоорієнтовану поведінку, а не спрямовано на створення суспільного багатства. Якщо державні інвестиції в людський капітал і запровадження технологій виявляться недостатніми, то ринок не зможе заповнити цю нішу" [9, с. 34].

Очевидно, що без державницького підходу до інвестування в людський капітал, без задіяння інтелектуального потенціалу селян, рівня їх знань, кваліфікації та практичних навичок, соціальних і духовних чинників, що їх уособлює людина, а також без самомотиваційного механізму її діяльності не можна забезпечити стабільний успіх у довгостроковому розвитку аграрного сектора економіки України.

Активна участь селянина у сільськогосподарських перетвореннях можлива за наявності у нього відповідних мотивів. Ці мотиви будуть реалізовані тільки в тому випадку, коли будуть враховані поточні та потенційні потреби й інтереси людини, які кожний може визначити тільки індивідуально, самостійно, на основі прийняття й реалізації відповідних рішень. Саме в прийнятті та реалізації самостійних рішень задовольняються індивідуальні потреби й інтереси, на основі яких здійснюватиметься поступове та стабільне відродження сільськогосподарського сектора економіки країни. Відмова від принципу пріоритетності інтересів держави над інтересами людини, перехід до пріоритетності інтересів людини, повна довіра до людини, віра в її творчі інтелектуальні можливості, її цілеспрямованість та розум, можливість самос-

тійно вирішувати свою долю і на основі цього створювати добробут країни є новою якісною характеристикою системного бачення сталого соціально-економічного розвитку сільського господарства.

Цю важливу теоретичну концепцію потрібно мати на увазі тому, що реалізація ідеї пріоритетності інтересів селянина до останнього часу була скоріше у сфері ідеальних бажань, ніж реальних дій з боку уряду та суспільства. Однак відродження й стійкий розвиток сільського господарства можливі лише за умови становлення селянина як господарника, в найбільш широкому розумінні, яке передбачає набуття реальних прав власності не тільки на землю та майно, а й стосовно власного життя, власної долі, власного матеріального і духовного добробуту. Тобто тоді, коли селянин буде власником засобів виробництва та результатів своєї праці, *матиме реальну можливість і кваліфіковану здатність ухвалювати власні рішення щодо розпорядження цими засобами й результатами відповідно до рівня своїх потреб, інтересів, інтелектуального розвитку, знань і культури*. Із становленням селянина-господарника буде поступово розвиватися сільськогосподарське виробництво, де реалізуватимуться його матеріальні індивідуальні інтереси й суспільні потреби, соціальне середовище, в якому відбувається задоволення його соціальних потреб, та сільська територія, на якій він проживає.

На сучасному етапі аграрної реформи створюються об'єктивні передумови для переходу від декларативних заяв щодо пріоритетності інтересів селянина до реального набуття ним прав господаря власної долі, який має матеріальну основу для господарювання на свій розсуд, відповідно до своїх можливостей і бажань, рівня знань та вмінь, що є свідченням необхідності нового системного бачення демократизації суспільного життя.

Література

1. *Аграрная экономическая наука на рубеже веков: методология, традиции, перспективы развития*. – М.: Энциклопедия российских деревень, 1999. – 326 с.
2. *Економічна енциклопедія: У 3 т.* / Б.Д.Гаврилишин, О.А.Устенко, О.І.Амоша та ін. / Відп. ред. С.В. Мочерний. – К.: Видавничий центр "Академія", 2002. – Т. 3 – 952 с.
3. *Афанасьев В.Г.* Системность и общество. – М.: Политиздат, – 1980. – 368 с.
4. *Ленин В.И.* Конспект книги Гегеля "Наука логики" / ПСС. – Т.29. – С. 77–218.
5. *Україна на роздоріжжі: уроки міжнародного досвіду* / За ред. А.Зіденберга і Л.Хоффмана. – К.: Фенікс, 1998. – 447 с.
6. *Вступ України до СОТ: новий виклик економічній реформі* / За ред. І.Бураковського, Л.Хандріха та Л.Хоффмана. – К.: Альфа-Принт, 2003. – 292 с.
7. *Сахацький М.П.* Проблеми відродження сільського господарства. – К.: ІАЕ, 2000. – 304 с.
8. *Могильний О.М.* Організаційно-економічний механізм державного регулювання аграрного виробництва у трансформаційний період: Автореф. дис. д-ра екон. наук. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 38 с.
9. *Стиглиц Дж.* Разнообразнее институты, шире цели: движение к Пост-Вашингтонскому конгрессу // Вопросы экономики. – 1998. – № 8. – С. 4–34.